

значення.— М., 1985.— С. 148—151; Chropovsky B. Das Grossmährische Reich // Welt der Slawen. Geschichte. Gesellschaft. Kultur.— Leipzig etc., 1986.— С. 168—179.

³⁸ Надольський А. Археологічні джерела о початкових етапах польської державності // Становлення ранньфеодалних славянських державств.— Київ, 1972.— С. 236—237, 242.

³⁹ Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T. Smentarzysko z XI w.w. Lutomiarsku.— Łódź, 1959; Яжджевський К. Елементи древнерусської культури в Центральній Польщі // Древня Русь і славяне.— М., 1978.

⁴⁰ Про синхронність процесів державотворення на Русі і у скандинавських країнах пор.: Шааскольський І. П. Возникнення державства...

⁴¹ Див., напр.: Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Послесловие // Ловмянський Х. Русь і норманни.— С. 238—239; Думин С. В., Турилов А. А. «Откуда есть пошла Русская земля» // История отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории России IX—начала XX в.— М., 1991.— С. 27—28; Леонов С. В. Россия и Запад: вместо заключения // История Отечества: краткий очерк.— М., 1932.— Вып. 2.— С. 56. Теза про «створення» Давньоруської держави норманнами нині у дослідницьких працях практично не зустрічається (див.: Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Послесловие...; Нюлен Э. Эпоха викингов и раннее средневековье в Швеции // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 168).

⁴² Спільності, що склалися після слов'янського Розселення в VI—VIII ст. по Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, були вже не племенами, а утвореннями територіально-політичного характеру (Корольок В. Д., Литаврин Г. Г. Указ. соч.— С. 253; Горський А. А. О переходном периоде...— С. 120—123).

⁴³ Див.: Łowmiański H. Op. cit.— Т. 4.— С. 299—358; Акімова О. А. Указ. соч.— С. 221—228.

⁴⁴ Особливий випадок — формування Болгарської держави, що відбувалося в рамках політичного союзу слов'янської та іноетнічної переддержавних спільностей.

⁴⁵ Херрман І. Славяне і норманни в ранній історії Балтійського регіону // Славяне і скандинави.— М., 1986.— С. 38—39, 42, 46; Херрман І. Ободриты, лютичи, руяне // Там же.— С. 346—355.

⁴⁶ Див.: Łowmiański H. Op. cit.— Т. 5.— С. 280—290, 296—303.

⁴⁷ Там же.— Т. 4.— С. 394—444; Třeštík D. Počátky Přemysloviů.— Praha, 1981; Флорья Б. Н. Формирование...

* * *

В. М. Литвин (Київ), А. Г. Слюсаренко (Київ)

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків

Шість років, що увійшли в наше буття як перебудова, не лише докорінно змінили хід вітчизняної історії, а й вплинули на розвиток все-світньо-історичного процесу. Події кінця серпня 1991 р. підвели ризик під епохою, що замісловалася її творцями як переустрій суспільства на засадах соціалізму. Перебудова поступилася місцем національному самовизначенню республік, остаточному розпаду СРСР, радикальному зламу й заміні старих суспільних структур новими державними та політичними інститутами.

Гадаємо, сьогодні ні в кого не викликати заперечення очевидне: квітень 1985 року завдав могутнього удару, здавалося б, нездоланним догматизму і бюрократизму, відкрив шляхи стримуваній доти суспільно-політичній енергії народу і збудив до життя усі верстви населення, хоч їхні сподівання на той час не виходили в цілому за елементарні вимоги підтримки необхідного життєвого рівня. Відчуття наступних перемін було лише суб'єктивним відображенням потреби суспільства в оновленні старих політичних і господарських структур, які не могли не тільки забезпечити його розвиток на загальносвітовому рівні, а й відповідати елементарним вимогам народу.

Завдяки масовому пробудженню людей до суспільно-політичного життя на політичному небосхилі, розірвавши замкнуте номенклатурне коло, з'явилися нові імена. І, що не менш важливо, постала реальна можливість оцінювати політиків не за посадовим становищем, а за рівнем інтелекту, професіоналізму, моральними якостями та загальною культурою. Окрім усього іншого, такий своєрідний науково-громадський контроль змушуватиме політиків рахуватися із суспільними настроями не лише у питаннях державного, а й особистого життя, своєчасно коригувати лінію поведінки.

До останнього часу, як відомо, на цю проблему було накладено суворе табу, яке й нині зумовлює комплекс її недоторканності. Що ми знаємо, окрім офіційних версій, наприклад, про Сталіна, Хрущова, Брежнєва, українських керівників? Нічого або майже нічого. Послугувалися легендами, чутками та домислами, тоді як у західних країнах це питання, у тому числі й проблема лідерства в СРСР та пострадянських республіках, є актуальним напрямом історичних і політологічних досліджень. Історію фактично було обезлюднено (а політології, як науки, взагалі не існувало). Вона зводилася до реєстрації подій та фактів, коментування документів і наукового обґрунтування вже прийнятих рішень без показу основної дійової особи, за винятком, зрозуміло, керівних діячів, які в той чи інший момент перебували при владі. І чим більше їх підносили за життя, тим сильніше таврували після смерті. Будь-який державний діяч нагадував колону на майдані. Доки вона стояла, ніхто не наважувався її зміряти. Та варто було їй впасти — міряли і так і сяк, як кому забажається. Це перетворило історію — одну з найбільш цікавих наук про людину — в кон'юнктурний прісний предмет, який, висвітлюючи єдино правильну лінію, своєю безальтернативністю почав викликати у людей відразу. Не випадково такий вибух інтересу спостерігався до публікацій перших перебудовних років на історичну тематику, в яких фігурували особи...

Отже, історія — це насамперед люди та їх вплив на хід історичних процесів. І сила цього впливу залежить від місця тієї чи іншої особи в політичній ієрархії, особливостей її характеру, мислення, таланту, від виховання та умов життя. Це особливо виявляється в періоди, коли відбуваються значні події, і політик має можливість внести в розвиток суспільства те, що відповідає його баченню світу.

По-різному характеризуються ті чи інші особистості дослідниками й тими, хто їх знав чи знає, був чи є до них близьким. Суб'єктивізм при цьому, як правило, дається взнаки. Його ступінь визначається політичною й суспільною ситуацією. На жаль, неупередженого сприйняття історії майже не буває. Це добре видно на прикладі оцінки політиків такого рівня, як М. Горбачов, Б. Єльцин чи Л. Кравчук. Кожний з них має як прихильників, так і непримирених опонентів. Перші переходять межу у їх звеличуванні, інші — звинувачують у найтяжчих гріхах. Щоб позбутися впливу суб'єктивізму, необхідно давати характеристику всього суспільства, його потреб, настроїв, а також стану суспільної свідомості.

Головна складність при цьому полягає у тому, щоб не вдатися до характеристики переважно історичного фону чи особистих якостей того чи іншого діяча, а зберегти пропорції між висвітленням суспільних процесів і показом впливу на них політиків. Варто наголосити, що у такій постановці досі проблема не лише не досліджувалася в українській історико-політологічній літературі, а й практично не ставилася. Виняток становить хіба що праця А. Камінського «На перехідному етапі»¹, в якій автор на основі матеріалів та спостережень, нагромаджених за час роботи керівником українського відділу Радіо Свобода, подає картину розвитку українського суспільства в другій половині 80-х років. Як зазначає у передмові до неї М. Прокоп, «це цінний ма-

теріал для майбутнього історика сучасної України, ...необхідний довідник для людей, які хочуть зберегти живий зв'язок з процесами в Україні»². 1992 року вченими Українського інституту проблем молоді видано інформаційно-методичний збірник з питань теорії й технології політичного лідерства³. Значно більше у цьому напрямі робиться в Росії, де вже опубліковано серію досліджень, присвячених як суспільно-політичному життю, так і державним діячам колишнього СРСР та Російської Федерації⁴. Особливо багато там видано мемуарної літератури, авторство якої належить відомим, переважно вже в минулому, діячам⁵. В Україні така література лише почала з'являтися, про що, зокрема, свідчать уривки з майбутніх книг І. Салія «Я повертаюсь...»⁶ та В. Врублевського «Володимир Щербицький: правда і вигадки»⁷. Автори даної публікації хочуть привернути увагу вчених та політиків до вивчення проблеми.

Розкриваючи названу тему, не можна обійти увагою феномен М. Горбачова — «цього, за словами головного редактора «Газети виборчої» А. Міхника (Польща), апаратника із Ставрополя, який мав намір зробити з Росії першу державу світу, а комуністичний режим — функціональнішим і людянішим, а замість цього зруйнував і комунізм, і радянську імперію»⁸. Маємо на увазі, що чекає на вивчення проблема під умовною назвою «Горбачов і Україна». Українські вчені й публіцисти взагалі ще не зосереджували своєї уваги на цій політичній фігурі, за винятком мемуарних публікацій «Утрачений шанс» В. Масола⁹ та «Два роки в Кремлі» Б. Олійника. Автор останньої у формі відкритого листа до М. Горбачова подає своє переосмислене бачення минулого процесу так званої «перебудови», аналізує майже задзеркальну за характером і наслідками роль колишнього генсека КПРС і экс-президента СРСР, що призвела до нинішнього кризового стану, та розмірковує про цілеспрямовані зарубіжні впливи на політику, яка здійснювалася його командою¹⁰. Праця викликала неоднозначну реакцію серед громадськості та в наукових колах. Останнім часом почали з'являтися поодинокі публіцистичні статті загального характеру¹¹. Окремі спроби вивчення проблеми простежуються в дослідженнях на сучасну тематику¹².

М. Горбачов добре усвідомлював значення України для СРСР, кожний успіх якої, писав він, «означає істотну додачу до загальнонародного багатства, зате й кожний збій у роботі особливо чутливий»¹³. Тому до останніх днів свого президентства він намагався будь-що утримати Україну в орбіті СРСР і пішов зі своєї посади, остаточно переконавшись, що Україна твердо стала на шлях незалежності. Це, зокрема, добре простежується у його книжці «Декабрь 91. Моя позиція». Ставши генсеком, він у червні 1985 р. прибув в Україну, засвідчивши тим, що «Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд, партія і усі радянські люди високо цінують той величезний внесок, який вносять комуністи, весь народ Української РСР у розвиток і зміцнення економічної та оборонної могутності нашої батьківщини»¹⁴. Після цього він бував тут неодноразово з візитами, не кажучи вже про відпочинки у Криму.

М. Горбачов, очевидно, не міг не рахуватися не тільки з тим, що республіка давала майже п'яту частину національного доходу, понад чверть видобутку вугілля, більше третини сталі та прокату, значну частину продукції сільського господарства, а й з такою фігурою, як В. Щербицький. Він був першим секретарем ЦК Компартії України з 1972 р. і позиція його багато в чому визначала обстановку в республіці. Тоді як колеги з інших республік пішли з посад значно раніше, В. Щербицький ще чотири роки знаходився на капітанському мості України, мало того, ще й активно впливав на політику загальносоюзного керівництва, на рішення Горбачова та його прихильників. Хоча

після квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС «точні» дати його виходу на пенсію називалися десятки разів.

Цьому, на наш погляд, є свої пояснення. По-перше, В. Щербицький завоював міцні позиції у республіці, розставляючи на ключових посадах надійних і відданих йому людей та усуваючи тих, хто вважався висуванцем П. Шелеста. О. Ляшко з посади Голови Президії Верховної Ради України був переміщений на посаду Голови Ради Міністрів, котру обіймав понад п'ятнадцять років. На місце ж Голови Президії ВР у червні 1972 р. було призначено І. Грушецького — голову Комітету партійного контролю Компартії України. Після нього Президію очолювали відповідно О. Ватченко та В. Шевченко. До XXV з'їзду КПУ (1976 р.) В. Щербицький майже повністю змінив склад політбюро ЦК Компартії України. З 10 його членів, які були обрані на XXIV з'їзді (1971 р.), лишилося лише п'ятеро, з п'яти кандидатів у члени Політбюро — всього один (секретар ЦК Я. Погребняк). Те ж саме було пророблено на рівні міністерств та областей.

По-друге, Україна і після квітня 1985 р., з проголошенням нового курсу, лишалася стабільною республікою, краще від інших була забезпечена продуктами та товарами широкого вжитку. Особливістю соціально-політичної ситуації в Україні був значно нижчий порівняно, наприклад з Росією, рівень активності населення. Це пояснювалось насамперед традиційно вищим рівнем життя, меншою загальною люмпенізацією й стійкішими джерелами прибутків.

По-третє, В. Щербицький на відміну від керівників деяких інших республік, наприклад Середньої Азії, вів досить скромний спосіб життя, був, за свідченням тих, хто його близько знав, людиною високоморальною в особистому плані. Нарешті, не останнє значення мало й те, що у зв'язку зі смертю К. Черненка в березні 1985 р. В. Щербицький, перебуваючи на чолі делегації у США, негайно повернувся із Сан-Франциско і вчасно підтримав М. Горбачова, допомігши йому таким чином стати генеральним секретарем ЦК КПРС. Про це він, між іншим, сам сказав в інтерв'ю агентству Асошіейтед Прес¹⁵.

Необхідно брати до уваги й те, що КПУ традиційно була найбільш самостійною з-поміж комуністичних партій союзних республік. Вона єдина мала власне політбюро, а також розвинуту систему добору й навчання кадрів. Обстановка в ній сильно впливала на КПРС в цілому і на розстановку сил у ЦК. Партійні керівники України нерідко нехтували престижними підвищеннями й переведеннями в центр, воліючи за краще залишатися на місці. Це насамперед було пов'язано з розвинутою системою привілеїв та наявністю особливої республіканської ієрархії чинів і посад, що стимулювала просування по місцевій посадовій драбині.

В. Щербицький також не пристав на пропозицію перебратися до Москви. Ось як згадує про цей епізод Є. Чазов, який був одним з найбільш поінформованих у коридорах влади. Події, пов'язані з хворобою Л. Брежнева, почали набувати у 1975 р. політичного характеру. Вони широко обговорювалися не лише серед членів політбюро, а й серед членів ЦК. При зустрічі Андропов почав перелічувати членів політбюро, котрі за будь-яких умов підтримуватимуть Брежнева. Йому видалося, що їх недостатньо. «Добре, було б, — зауважив він, — коли б до Москви переїхав з Києва Щербицький. Мені з ним незручно говорити, та й слушної нагоди немає. Не могли б ви поїхати до Києва для його консультації, тим більше, що у нього щось не в порядку з серцем, і одночасно поговорити, з посиланням на нас, деяких членів Політбюро, про можливість його переїзду до Москви. ...Після консультації я розповів йому про стан здоров'я Брежнева і виклав прохання його друзів про можливий переїзд до Москви. Широ стривожений Щербицький відповів не одразу. І лише згодом сказав: «Я здогадався про те, що ви розповіли. Але думаю, що Брежнев сильна люди-

на і вийде з цього стану. Мені його щиро жаль, але у цій політичній грі я брати участь не хочу»¹⁶.

Щоправда, є й інша версія. В 1975 р. у Л. Брежнева визріло остаточне рішення про заміну О. Косигіна на посаді Голови Ради Міністрів СРСР. Вибір випав на В. Щербицького, про що він мав з ним таємну розмову і отримав його згоду. В. Щербицький розповів про це лише одній людині — другому секретареві ЦК КПУ Лутаку, оскільки планував рекомендувати його замість себе. Останній нібито не «втримав» інформацію і вона дійшла аж до Косигіна. Той зажадав від Брежнева пояснень. Злякавшись, що Косигін може знайти підтримку у деяких впливових членів політбюро, Брежнев зателефонував при ньому Щербицькому. Вичитав його за безпідставні «плітки» і наказав розібратися й покарати винних. 30 січня 1976 р. пленум ЦК КПУ одностайно увільнив Лутака і відіслав його секретарювати до Черкаського обкому партії¹⁷. Однак ця версія офіційно поки що не підтверджена. Більше того, її фактично спростовує В. Врублевський, якому В. Щербицький одного разу розповів, що особисто від Л. Брежнева дістав запрошення на посаду голови союзного уряду. Однак він «у тактовній формі, але однозначно відмовився» з огляду на те, що «цей розхитаний віз (економіку країни.— Авт.) вже не вивезти», та й не бажав брати участі у «московських іграх»¹⁸.

Непохитність керівної еліти в Україні дала підстави для поширення думки про те, що вона є заповідником застою. І справді, хоч з проголошенням курсу на перебудову люди тут почали дивитися на багато речей зовсім іншими очима, бачити те, чого раніше не помічали, й сумніватися в тому, що донедавна вважалося само собою зрозумілим, що з'явився особливий попит на особистості і реальний шанс кожному відчутти себе по-справжньому «свідомим історичним діячем», для України певний час (майже протягом трьох років) було характерним переважаючим виконавчого «синдрому», а основним збуджувальним мотивом до дії служила команда згори. Це створювало перепони на шляху до звільнення свідомості від старих уявлень про «вождів» та «гвинтиків», «вождів» і «маси» в історії.

Україна неухильно виконувала «маневри» центру по здійсненню перебудови*. Спочатку це була спроба прискорення розвитку існуючої системи без зміни її соціально-політичної першооснови, лише за рахунок приведення у дію механізму науково-технічної революції, активізації трудових колективів на основі відповідного закону, вирішення соціальних проблем шляхом кампанії по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом тощо. Остання акція заслуговує на особливу увагу. Розуміючи всю абсурдність її реалізації, керівництво республіки слухняно вживало заходів і старанно контролювало їх виконання. Лише протягом 1985 р. й 1986 р. це питання чотири рази розглядалося в ЦК КПУ. Наприклад, у постанові секретаріату від 19 лютого 1986 р. зазначається, що за червень — грудень 1985 р. кількість магазинів, що реалізували спиртні напої, зменшилася на 45%. Було вилучено 418 тис. самогонних апаратів, виявлено й притягнуто до відповідальності 1,1 млн. порушників антиалкогольного законодавства, у тому числі 12,6 тис. членів й кандидатів у члени партії**. Як наслідок, до небачених масштабів зростає спекуляція спиртним, кількість наркоманів збільшилася з 1982 р. по 1989 р. у 4,2 рази, бюджет України втратив протягом 1986—1989 рр. 10 млрд. карбованців¹⁹.

При всьому цьому незмінним залишався принцип «кадри вирішують все». Відбувалася інтенсивна заміна людей на посадах, але спочатку це не зачіпало вищої керівної ланки. Так, якщо у 1985 р. з різних причин було змінено 925 працівників номенклатури ЦК (11,4%), то в 1986 р.— 931 (12,3%). І вперше було вказано на те, що 55 працівників звільнені за невиконання своїх обов'язків, а 22 — як

такі, що скомпрометували себе. Наступний рік вже позначився переміщеннями у вищому ешелоні влади України. Зокрема, за «серйозні недоліки в роботі» з посади першого секретаря Львівського обкому партії було увільнено В. Добрика. Його місце посів секретар ЦК Я. Погребняк. Секретарем ЦК став С. Гуренко, який доти працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Згодом секретарем ЦК було обрано Ю. Єльченка. У липні 1987 р. сесія Верховної Ради звільнила О. Ляшка від обов'язків Голови Ради Міністрів у зв'язку з виходом на пенсію і призначила на цю посаду В. Масола.

Суспільно-політичне життя в республіці на старті перебудови фактично не відзначалося дискусіями навколо генеральної лінії партії. Йшлося лише про те, як краще досягти її цілей. Передова частина суспільства виявила готовність включитися у колективний пошук шляхів і методів вирішення поставлених завдань. Більше того, ця готовність виступала в якості суспільно-необхідної потреби. Це засвідчив, зокрема, IX з'їзд письменників України (червень 1986 р.). Його спрямованість добре передав у своєму виступі на заключному засіданні О. Гончар. «Промова члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, привітання з'їздові письменників Центрального Комітету Комуністичної партії України,— сказав, зокрема, він,— стали своєрідним камертоном роботи з'їзду, а вся його робота проходила під знаком XXVII з'їзду партії, який дав нам, тут не раз говорився, урок правди, відвертості, урок совісті»²⁰. У промові ж В. Щербицького на з'їзді у звичній манері звучали настанови письменникам. «...Перш за все,— наголошував він,— ретельно звірити свою діяльність із суттю і духом Політичної доповіді ЦК, рішень з'їзду, визначити, як сказав В. Маяковський, місце поета в робочому строю»²¹.

Дисонансом прозвучали на з'їзді хіба що розмірковування І. Драча про те, що «ми не навчилися говорити досить відверто про правду, як ми жили і як ми живемо»²². В цьому ж руслі можна розглядати і порушену О. Гончарем проблему мови, яка, за його словами, «...після всіх царських заборон у загравах Жовтня здобула собі право на життя, засвідчивши справжню гуманістичну сутність ленінського вчення...»²³. При всій обтічності і дипломатичності формулювань на з'їзді вкотре було поставлено питання про її захист і розвиток, що на деякий час стимулювало громадську активність творчої інтелігенції.

Поряд з цим почала викристалізовуватися й інша сфера їх інтересів — реабілітація репресованих і незаслужено забутих імен діячів культури. Після XXVII з'їзду КПРС, а потім і святкування 70-річчя Жовтневої революції, на яких до незвичного відверто було сказано про деякі сторінки вітчизняної історії, з'явилася можливість для об'єктивного аналізу подій далекого й ближчого минулого, «розшифрувати» цілу низку «білих плям» для відтворення справжньої історії, яку, за влучним висловом Ю. Мушкетика, так «шпарко підрубували деякі лісозаготовачі від ідеології, науки та літератури»²⁴. З проголошенням курсу на гласність гостріше почали обговорюватися національні проблеми, такі трагічні сторінки, як, зокрема, колективізація та голод 1932—1933 рр., репресії 30—40-х років, а також період застою. Особливого звучання набувала тема катастрофи на Чорнобильській АЕС та її наслідків.

Все це, по-перше, активізувало не лише діяльність творчої інтелігенції, а й пробудило до суспільно-політичного життя широкі верстви населення і, по-друге, сприяло появі людей, які, пройшовши школу у самодіяльних формуваннях, почали заявляти про себе голосніше й невдовзі виступили на політичній арені як політики. У доповідній записці до ЦК КПУ «Про самодіяльні громадські об'єднання та заходи по недопущенню негативних виявів у їх діяльності» від 27 липня 1987 р. зазначалося, що вже тоді їх налічувалося в республіці близько

20 тис. Щоправда, при цьому вказувалося на спроби проникнення до них «екстремістських елементів», які намагалися «протиставити самодіяльні об'єднання державним органам і громадським організаціям, вивести їх з-під будь-якого контролю» і використати як «прикриття для політичних спекуляцій, для пошуку виходу на масову аудиторію».

Загалом же громадська ініціатива до середини 1988 р. майже не виходила за межі офіційної політики. Більше того, вона значною мірою йшла у розвиток рішень ЦК Компартії України або ж «підштовхувала» його до прийняття рішень, що відповідали настроям у суспільстві, зокрема, щодо заміни секретарів трьох найбільших обкомів, які своєю діяльністю викликали зневагу і обурення у регіонах. У січні 1988 р. відбувся пленум ЦК КПУ, який розглянув звіт політбюро про керівництво перебудовою. У доповіді В. Щербицького вперше були розкритиковані усі члени політбюро, секретарі та завідуючі відділами ЦК, члени уряду та Президії Верховної Ради. «Критикував» він і себе за те, що не зумів «повною мірою добитись, щоб кожен член Політбюро, відділ ЦК швидше зживали застарілі, малоефективні форми роботи і відповідали за стан справ на дорученій ділянці без знижок на об'єктивні труднощі»²⁵.

На пленумі повідомили, що після XXVII з'їзду змінилося 1912 працівників, затверджуваних ЦК, у тому числі 110 таких, що не справилися з роботою. Наголошувалося на серйозних змінах у верхньому ешелоні управління: крім Голови Ради Міністрів, змінилися 5 його заступників, 7 міністрів, 6 голів держкомітетів²⁶.

Однак кадрові перестановки, що відбувалися переважно у номенклатурних колах, як і законодавче запровадження виборності господарських керівників усіх рівнів — від майстрів до генеральних директорів об'єднань, не сприяли появі нових яскравих особистостей, істотно не вплинули на командно-адміністративну систему. В економіці наростали кризові явища. Гасло «більше соціалізму» замінилося іншим — «більше демократії». В оточенні М. Горбачова сталися значні зміни. На роль головного ідеолога тепер уже політичних реформ впевнено просувався О. Яковлев. Обґрунтовувалася доцільність запровадження альтернативних виборів до Рад усіх рівнів, було висунуто завдання переходу владних повноважень від партії до Рад. Ці реформи в середині 1988 р. схвалила XIX партконференція. Ідея загальнонародських демократичних цінностей витіснила жорсткий класовий підхід до політичної демократії. Для реформаторів від КІРС це був надзвичайно сміливий крок.

Теоретична еволюція перебудови доповнилася практичними заходами. Після XIX партконференції були прийняті закони, які відкрили можливість альтернативних політичних виборів. При всій їх обмеженості вони створили легальну основу для утворення народних фронтів та інших політичних організацій, які вже навесні 1989 р. заявили про свої претензії на владу. Набирали сили різні форми прямої демократії і, насамперед, масові народні мітинги.

У листопаді 1988 р. партійні збори київських літераторів доручили новообраному парткому сформувати групу сприяння перебудові. Згодом вона дала Україні багатьох відомих політиків — І. Драча, Д. Павличка, В. Яворівського, Б. Олійника, П. Мовчана. З Руху вийшли керівники й активісти сучасних політичних партій та інших громадських об'єднань. Тому на історії його створення слід спинитися докладніше. До того ж, вона розкриває ставлення до нього тогочасного керівництва республіки.

Виступаючи 8 грудня 1988 р. на пленумі СПУ з повідомленням про заснування групи, яка «повинна стати ініціатором народного руху за перебудову», І. Драч заявив, що «вона, ця ідея, була продиктована насамперед ідеєю Чорнобиля» і «що єдина альтернатива тим атомним станціям — це народний рух України». Присутній на цьому засіданні

Л. Кравчук зайняв обережну позицію. «Щодо ставлення творчих спілок до народних рухів,— сказав, зокрема, він,— тут позиція абсолютно ясна: підтримувати народну ініціативу, все, що сприяє перебудові»²⁷.

Аргументи І. Драча невдовзі розвинув О. Гончар. «Найголовніше нині для нас,— наголосив Олесь Терентійович,— екологія і мова, бо йдеться, зокрема, про дітей України, її майбутнє... На ділі дбати про суверенітет України, щоб завжди почувалась вона вільною серед вільних, рівною серед рівних у єдиній сім'ї радянських республік і народів»²⁸.

Отже, початкові задуми Руху лежали в руслі перебудовного курсу і були хіба що реакцією на неадекватне реагування компартії й уряду республіки на загострення соціально-економічних, а згодом і політичних проблем. Визнаючи необхідність їх розв'язання, партійні й державні керівники дедалі частіше виступали переважно в ролі статистів розвитку суспільно-політичних процесів. Вони відставали від життя, а суспільство тим часом дедалі більше політизувалося, на політичну арену виходили нові політичні сили і політики.

Ідея заснування Руху викликала різко негативну реакцію з боку В. Щербиського, що й визначило ставлення до неї властей. На жовтневому (1988 р.) пленумі ЦК КПУ стверджувалося, що «деякі товариші, в тому числі з літературного і навкололітературного середовища, прикриваючись лозунгами перебудови, більше дбають про особисті амбіції, ніж про конструктивне вирішення проблем»²⁹. У свою чергу, це, по-перше, відіграло роль своерідної реклами для майбутньої організації, оскільки ще не було будь-яких її документів, і привернуло до неї увагу справді опозиційних формувань, а, по-друге, призвело до протистояння між частиною інтелігенції й ЦК Компартії України.

Після настійних рекомендацій ініціативній групі не оприлюднювати проект програми «ми,— згадує Л. Кравчук,— все ж пішли на публікацію, але запропонували авторам проекту внести ряд принципових поправок. Весь день просиділи над проектом Ю. Мушкетик, Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко, В. Дончик і В. Брюховецький, і наступного дня (16 лютого.— Авт.) він був надрукований у газеті «Літературна Україна»³⁰. Однак майже одразу в засобах масової інформації розпочалася скоординована його критика. Своєрідним сигналом до неї послужила стаття «Революційна перебудова — кровна справа народу» за підписом трьох віце-президентів, головного вченого секретаря президії АН УРСР та директорів двох наукових інститутів, яку надрукували майже всі газети.

Щоб захистити себе і свою «дитину», ініціативна група скористалася приїздом до Києва М. Горбачова. 24 лютого через Р. Горбачову була влаштована зустріч його з відомими літераторами. Письменники запевнили М. Горбачова в своїй підтримці курсу партії на оновлення всіх сфер життя радянського суспільства.

Та все ж пресинг дещо похитнув єдність у таборі рухівців. Це показав «круглий стіл», який організував ідеологічний відділ ЦК КПУ 24 березня для обговорення концепції розвитку української національної культури. Відкриваючи його, завідуючий відділом Л. Кравчук повідомив присутніх, що реакція людей вказує на відсутність всенародної підтримки проекту програми та ідей створення організації, і застеріг, що до неї можуть увійти люди й цілі об'єднання з будь-якими поглядами, настроями, позиціями та платформами. Д. Павличко почав схилитися до того, що, можливо, обговорюваний проект «слід покласти в основу якогось нового більш конкретного документа, який міг би посунути нас вперед». Ю. Щербак, підкресливши свою безпартійність, прямо заявив, що всяка претензія на двопартійність чи багатопартійність не в нашій політичній традиції. Лише І. Драч стояв на своєму, доводячи, що «спроба по творенню Народного руху рухається», що

«ініціатори Руху не відступлять». Така позиція, повідомляло РАТАУ, «викликала подив у присутніх»³¹.

У червні 1989 р. з ініціативи Л. Кравчука відбулося засідання очолюваної ним же комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного й інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин. Спираючись на думки експертів, вона дійшла висновку: державний прапор Української РСР увібрав у себе барви, історично та територіально притаманні українським землям. Червоний колір, зірка, серп і молот символізують боротьбу пролетаріату за своє соціальне визволення, союз робітничого класу і селянства, перемогу Великого Жовтня, який докорінно змінив долю українського народу. Червоному стягові протистояли жовто-блакитні прапори та тризуб як символи боротьби за інтереси буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних верств. Зараз певні групи та окремі особи хотіли б нав'язати народу України буржуазно-націоналістичну символіку.

Комісія рекомендувала забезпечувати «проведення всіх громадсько-політичних, культурно-освітніх заходів виключно під державними прапорами і гербами Української РСР, СРСР, їх супроводження державними гімнами Української РСР та СРСР. Не допускати використання на цих заходах прапорів та символів, під якими антинародні сили вели боротьбу проти трудящих»³².

Завдяки таким маневрам керівництву Компартії України вдалося на цьому етапі втримати ситуацію під контролем, більше того, навіть внести розкол у ряди майбутньої опозиції. Так, від ініціативної групи рухівців відійшов авторитетний Б. Олійник, різко виступив проти неї письменник В. Дрозд. І. Драч та В. Дончик не змогли «пробитися» в народні депутати СРСР.

У той же час у ході виборів до союзного парламенту Компартія України одержала «сигнал» про зростання антикомпартиїних настроїв у суспільстві, хоч загалом 87,8% вперше обраних народними депутатами СРСР від України становили комуністи — більше, ніж їх було у складі попередньої Верховної Ради Союзу РСР³³. Серед кандидатів у депутати, які не дістали необхідної кількості голосів, опинилися секретар ЦК КПУ, перші секретарі чотирьох обкомів і Київського міського комітету партії, голова Київського міськвиконкому, а також ряд відомих господарських керівників.

Цей та інші фактори, зокрема, весняно-літні страйки шахтарів, що свідчили про невдоволення погіршенням соціально-економічної ситуації, нагнітання психологічного тиску з боку новостворюваних громадсько-політичних організацій на офіційні структури та дедалі більше відставання останніх від розвитку подій, радикалізували настрої фундаторів НРУ, очевидно, остаточно утвердивши їх у прагненні довести справу до кінця. До того ж, у цей час навіть для недосвідчених у політиці стало очевидним: відставка В. Щербицького як головного опонента є справою часу.

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову (8—10 вересня 1989 р.) знаменував собою початок фактичного об'єднання двох суспільно-політичних течій з різним на той період ставленням до державних та політичних інститутів: власне прихильників Руху і більш радикальних, опозиційних сил, що їх в основному уособлювала УГС (Українська Гельсінкська спілка офіційно заявила про себе 7 липня 1988 р. у Львові як правонаступниця Української громадської групи сприяння виконанню хельсінкських угод, створеної 9 листопада 1976 р. До її керівних органів входили В. Чорновіл, М. і Б. Горині, В. Барладяну, О. Шевченко, М. Горбаль. Очолював УГС Л. Лук'яненко. На початок 1990 р. в ній налічувалося 2300 членів). Перші — представники переважно творчої і наукової інтелігенції старшого покоління, часто значного соціального статусу, які знаходили можливість поєднувати своє «я» з правлінням держави, а другі —

система, і які позитивно відгукнулися на «новий курс» Горбачова. Їх віра в «соціалізм з людським обличчям» і досить помітне місце, яке вони посідали в суспільстві, зумовлювали те, що вони вважали за краще діяти у межах існуючої системи. Це були переважно ідеологи, і для них перехід від одного способу мислення до іншого виявився не складним. Використовуючи свої зв'язки з радіо, телебаченням та пресою, вони формували громадську думку. Надто швидко з цього прошарку виділилася група популярних ораторів. Їм судилося відіграти особливу роль у збудженні суспільства, оскільки кожний виступ того чи іншого з них був на той час подією громадського життя. Друга група — дисиденти, політв'язні та інші відверті політичні противники існуючого ладу. Вони не були обтяжені співробітництвом із системою, відстоювали свої погляди безкомпромісно, питання порушували більш послідовно і жорстко. Вони першими почали апелювати безпосередньо до мас.

Демократів перебудовної доби і дисидентів значно більше розмежовували морально-психологічні бар'єри, ніж погляди і гасла. І все це згодом далось взнаки. Але тоді ця, друга група, як нам уявляється, добре знаючи свої організаційні можливості, ставила за мету, по-перше, використати Рух як «прикриття» для проведення власної політики; по-друге, переорієнтувати НРУ на свої позиції, враховуючи, що він перетворюється на реальну політичну силу в республіці. Цим можна пояснити компромісний характер першої програми Руху, відредагованої в ЦК КПУ, оскільки його «батьки-фундатори» не могли так швидко зрестися задекларованих зобов'язань. Враховувалося й те, що більшість делегатів, а серед них було чимало й комуністів (серед 1109 делегатів налічувалося 228 членів КПРС і 24 члени ВЛКСМ³⁴), все-таки орієнтувалися на запропонований проект програми. Свою справу «зробив» і виступ на з'їзді Л. Кравчука, незважаючи на те, що «майже кожний випад проти партійних і державних органів,— як повідомляло РАТАУ,— викликав ейфорію залу»³⁵.

УГС, яка разом з Товариством української мови стала основою НРУ, багато в чому визначала його діяльність. Як стверджував В. Чорновіл, у спілці «зібралась еліта». Ми, наголосив він, «поки тримаємось разом», що дає «можливість направляти порівняно невеликій кількості людей національно-демократичний рух на Україні»³⁶. Це фактично визнав й І. Драч в одному з інтерв'ю. «Письменники побажають й підуть до своїх справ,— сказав, зокрема, він,— а ці люди (члени УГС.— Авт.) займаються політикою всерйоз, часто виступають, займають жорстку позицію і у цьому розумінні небезпечні для керівництва». Щоправда, він вказав при цьому на істотні розбіжності між ними: «Попович, Яворівський, Павличко, інші комуністи стоять за незалежну суверенну Україну, але в межах союзнаї федерації (так записано й у програмі «Руху»). УГС — за відокремлення України від Радянського Союзу»³⁷.

Отже, осінь 1989 р. знаменувала вихід на політичну арену організованої опозиції і початок етапу конкуренції між нею і владою.

28 вересня 1989 р. пленум ЦК КПУ за участю М. Горбачова увільнив від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України В. Щербицького у зв'язку з його заявою про вихід на пенсію, висловивши йому вдячність за плідотворну роботу на чолі республіканської партійної організації упродовж сімнадцяти з половиною років. М. Горбачов повідомив, що В. Щербицький через вік і погіршення стану здоров'я ще в лютому 89-го сам заговорив про відпочинок і написав заяву про відставку.

Про В. Щербицького як людину й політика протягом кількох останніх років написано немало. Із сказаного у часи масового «прозріння» вимальовується одіозна постать запроданця, українофоба і зловмисника. Окреслити грані його політичного портрета спробував

Д. Табачник³⁸. Однак публікація його має яскраво виражений емоційний і водночас викривальний характер. Це й зрозуміло, враховуючи час, у який вона написана.

То ж нині, коли пристрасті дещо вляглися, необхідно всебічно і об'єктивно дослідити роль і місце В. Щербицького в житті українського суспільства. На наш погляд, наближену до об'єктивної оцінку їм дав В. Масол, відзначивши, що той немало зробив для розвитку України, зміцнення її економічного і науково-технічного потенціалу. Водночас на прикладі цієї неординарної особистості наочно видно негативні наслідки тривалого перебування керівника на високій посаді, особливо якщо він опинився при цьому поза контролем і критикою, а в руках його зосереджувалася практично необмежена влада. В останні роки життя Щербицького дедалі більш виявлялися властиві йому надмірна обережність, несприйняття найменших заперечень, слабкість до возвеличчування, примхливість. Всілякі підлабузники, «вірні йому люди» намагалися використати це для влаштування особистих справ, поліпшення власного благополуччя³⁹.

Ведучи мову про цю політичну фігуру, просто неможливо обійти проблему «Щербицький і Чорнобиль», яка виявилася своєрідним каталізатором суспільно-політичних процесів в Україні. «Є підстави вважати,— наголошує О. Грабович,— що ця жахлива подія була одним з найважливіших чинників, який остаточно штовхнув народ на боротьбу за незалежність України»⁴⁰. На чорнобильській біді одні люди зробили політичну кар'єру, а інші, відповідно, втратили її. Так, політичний вирок сам собі підписав Ю. Єльченко — на той час перший секретар Київського міськкому партії. Коли на загальних зборах комуністів університету 28 квітня 1986 р. до нього звернулися із запитанням «Що трапилось на АЕС?», він роздратовано кинув: «Знайшли, мовляв, проблему. Ми ось мізкуємо — продавати горілку першого травня чи ні. Ось це — проблема». Щоправда, В. Щербицький зумів вивести його з-під «удару», забравши до ЦК секретарем, де він агонізував як політик. Цікава деталь: М. Горбачов відвідав райони України, що постраждали від катастрофи, лише через три роки після неї, а Білорусії — аж через п'ять років.

Чи не найбільшим злочином В. Щербицького після звинувачень його в погромах української культури та в русифікаторській політиці вважається приховування наслідків катастрофи, влаштування з цією метою першотравневої демонстрації в 1986 р. На відкритті міжнародного семінару «Єврочорнобиль» у 1989 р. О. Гончар поставив далеко не риторичні запитання: «Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштовувати «показушні» весілля, фальшиві гуляння, паради? Навіщо у дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали — зобов'язані були знати! — весь трагізм ситуації?!»⁴¹.

В. Врублевський, який з травня 1972 р. і до останнього дня перебування В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України був його помічником, не стверджуючи, що його патрон не винен, все ж намагається пояснити це рядом обставин. По-перше, ніхто, у тому числі й вчені, вважає він, не знав, що таке «бєри» і які дози шкідливі. Звісно, перший секретар одержував повну інформацію, але оцінити масштаби катастрофи, її вплив на людський організм він був не в змозі, тим більше, що довіряв академіку Ільїну й начальнику Гідромету Ізраєлю. По-друге, йому доповідали, що до 30-го квітня на Київ «...радіація практично не йшла. Все пішло на Білорусію». І тільки після 30-го квітня вітер змінив напрямом. Результати замірів стали відомі тільки вночі. Про демонстрацію ж уже було оголошено, а скасувати рішення самостійно, без дозволу Москви, не могли. Встигли лише дати вказівку вивести мінімальну кількість людей⁴².

Екс-помічник впевнений, що якби Володимир Васильович знав справжній стан речей, він би прийняв особисте рішення, не оглядаючись ні на політбюро, ні на ЦК КПРС. Однак слідством, підставою для якого послужили матеріали Тимчасової комісії Верховної Ради України по розслідуванню комплексу подій, пов'язаних з катастрофою на ЧАЕС, встановлено, що вищі посадові особи країни та республіки знали в перші дні після аварії і згодом володіли необхідною об'єктивною інформацією, проте необхідних заходів для захисту населення не вжили. Одразу ж після аварії почалося свідоме й цілеспрямоване викривлення даних про її масштаби та наслідки. Правда приховувалася й суворо засекречувалася. «Таким чином, вина Щербицького, Ляшка, Шевченко і Романенка в зловживанні владою і службовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки, доведена»,— констатується у слідчих документах⁴³.

Останні листи В. Щербицького до ЦК КПРС свідчать про те, що він усвідомив, хоч й із запізненням, всю небезпеку атомних електростанцій для України, а тому висловився за припинення будівництва Чигиринської та перепрофілювання Кримської АЕС, проти розміщення в республіці нових атомних станцій та нарощування потужностей діючих.

Чорнобиль — особиста трагедія В. Щербицького. Він міг би стати національним героєм, якби в той час зайняв незалежну від центру позицію. На жаль, будучи породженням свого часу й системи, з лещат якої рідко кому вдавалося вирватись, піднятися до цього він просто не зміг.

Після квітня 1986 р., як свідчить В. Врублевський, здоров'я Щербицького різко погіршилося. Він почав хворіти, став невеселим, замкнутим, мабуть, відчуваючи величезну провину і перед народом, і перед власним сумлінням. «І я впевнений,— твердить Врублевський,— що В. Щербицький пішов із життя свідомо»⁴⁴. Це сталося перед початком роботи дванадцятої сесії Верховної Ради УРСР XI скликання (16—17 лютого 1990 р.). Ми звертаємо на це увагу тому, що під час реєстрації депутатів у Щербицького планувалося взяти інтерв'ю, в якому він мав спростувати чутки, нібито вивіз сім'ю до Швейцарії, захопивши величезні багатства й перевівши їх у закордонні банки тощо. Виступаючи з повідомленням про смерть В. Щербицького, тодішній Голова Верховної Ради П. Костюк сказав: «Від нас пішов комуніст, справжній патріот, інтернаціоналіст, який все своє життя, весь свій талант і енергію, творчі сили віддав справі партії, справі свого народу. Володимир Васильович здобув глибоку повагу і авторитет в республіці чуйністю, душевним переживанням за справи, простотою, доступністю і великою партійною відповідальністю»⁴⁵. Було дотримане відоме християнське правило: про мертвого казати або добре або нічого.

На зміну В. Щербицькому компартія не зуміла та й не могла за існуючої кадрової політики висунути авторитетних сміливих лідерів, а життя вже вимагало від них відповідного рівня підготовки та здатності до практичних дій. Не став ним і В. Івашко, обраний першим секретарем ЦК Компартії України 28 серпня 1989 р. І не тільки тому, що перебував на цій посаді менш як 8 місяців (до 23 червня 1990 р.), а Головою Верховної Ради України — всього 35 днів (обраний 4 червня 1990 р.). На політичному небосхилі В. Івашко з'явився досить несподівано. За освітою гірничий інженер, він 15 років працював у вузах Харкова, захистив кандидатську дисертацію з економіки, став доцентом. Наступні його майже п'ятнадцять років пов'язані з партійною роботою: завідувачий відділом науки і учбових закладів Харківського обкому КПУ, а згодом — секретар з ідеологічних питань. З 1986 р. розпочинається його стрімкий злет по щаблях партійної кар'єри. Лютий 1986 р.— квітень 1987 р.— секретар ЦК КПУ, квітень — грудень

1988 р.— перший секретар Дніпропетровського обкому партії; грудень 1988 р.— вересень 1989 р.— другий і, нарешті, перший секретар ЦК Компартії України. Мабуть, має рацію В. Карпенко, вказуючи на «невідомий сценарій» такого злету⁴⁶. Можна лише додати, що, судячи з усього, автори його перебували на найвищих посадах в Кремлі.

«Конкурував» з В. Івашком у виборах на альтернативній основі С. Гуренко. Для посвячених це означало, що він висувається на другого секретаря. Так воно і сталося. 18 жовтня 1989 р. пленум ЦК Компартії України обрав його на цю посаду. Тоді ж секретарем ЦК і кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України став Л. Кравчук. Якщо перший проклав собі дорогу у велику політику через господарську діяльність, виявивши організаційні здібності і жорсткий прагматизм, то останній — як опонент Руху. В республіці краще знали завідуючого ідеологічним відділом ЦК, ніж самих членів політбюро.

Проте ті, хто в той період зблизька спостерігав за Л. Кравчуком, мали можливість бачити зародження своєрідного феномена: життя людини ніби розпадалося на офіційне й неофіційне. В офіційному житті вона — чіткий виконавець державної волі, ідеологічно запрограмований автомат. В неофіційному — живе власною позицією, власним розумінням суспільно-політичних процесів. Виникло щось на зразок роздвоєння особистості. Подвійна мораль, подвійний стандарт поведінки стають для неї звичним явищем. Однак коли цей розлад досягає критичної відмітки, неофіційне мислення перетворюється в офіційне.

Новому керівництву ЦК Компартії України випало працювати в незвичних умовах, коли на зміну ідейній монополії з'їздівських рішень прийшло політичне багатоголосся. Якщо доти енергія перемін у суспільстві майже повністю йшла згори і партійні пленуми залишалися найважливішими віхами, за якими можна було судити про те, що в ньому відбувається, а вектори розвитку влади і громадської думки збігалися, то з кінця 1989 р. ініціатива поступово переходила до опозиції. Так, у записці до політбюро ЦК КПУ, підписаній, зокрема, Ю. Єльченком та Л. Кравчуком, ще 24 червня 1989 р. визнавалося, що «екстремістським, антисоціалістичним елементам у багатьох випадках вдається перехопити ініціативу у партійних, радянських органів, брати верх у постановці та обговоренні питань, що зачіпають корінні інтереси людей».

Кожний пленум ЦК ставав приводом для висунення опозицією нових вимог. У відповідь влада змушена була поглиблювати реформи. Проте половинчасті й нерішучі дії майже завжди не відповідали очікуванням, а тому у більшості випадків сприймалися як поступка громадським настроям. Саме так, наприклад, були сприйняті постанови лютневого (1990 р.) пленуму ЦК КПУ про розробку проекту Закону «Про економічну самостійність України» та розгляд його у Верховній Раді УРСР нового скликання, резолюція березневого (1990 р.) пленуму ЦК «Про політичний і економічний суверенітет України». Тим часом їх можна назвати предтечею Декларації про державний суверенітет України.

Розпочалася боротьба за співчуття мас. Першим її виявом став неочікуваний і різкий сплеск популізму. Висувалися найпростіші й найдоступніші лозунги. Рух та його союзники вимагали реформ. Тепер вже від них ішла енергія перемін. Влада глухо оборонялася, намагалася стримати руйнування старих структур. Противники стали по різні сторони поки що умовних барикад.

Опозиція ефективно використовувала мітинги й демонстрації. Слід зазначити, що потреба висловити своє невдоволення, подати свої пропозиції чи зауваження в тих умовах була в кожного мислячого громадянина. Мітинги і демонстрації, гасла й транспаранти стали ледь не основним знаряддям нових громадсько-політичних формувань на етапі їх становлення. Це, по-перше, було ближче їх засновни-

кам. «Месіанський характер, що звучить у виступах значної частини керівників Руху,— свідчив їх колега Ю. Покальчук,— відчуття власної причетності до творення історії надягає на його діячів і проводирів машкару апостолів»⁴⁷. По-друге, це було необхідним у передвиборній кампанії до Верховної та місцевих Рад народних депутатів республіки.

Новий закон про вибори відкрив зелене світло протистоянню, що фактично вже склалося. Гуртування опозиційних організацій навколо Руху привело до утворення демократичного блоку, який об'єднав понад 40 різних формувань. Це забезпечило значній частині висунутих від нього кандидатів депутатські мандати, зокрема понад 100— народних депутатів України. В західному регіоні демблок фактично прийшов до влади, завоювавши переважну більшість у місцевих Радах. Тобто з'явилася реальна можливість використати у своїх цілях власну зброю держави — інститути влади.

Склад Верховної Ради України оновився на 90 відсотків, що формально засвідчило прихід у політику нового покоління людей. Не вдаючись до аналізу складу депутатського корпусу, зауважимо, що традиційно це питання розглядають за схемою Центральної виборчої комісії. Вона ж дає обмежену інформацію для роздумів. З неї, наприклад, не можна одержати вичерпну відповідь на запитання: чому саме ці люди потрапили до вищого законодавчого органу? Якщо не опуститися до прямолінійного тлумачення про диктат компартійних структур, на наш погляд, Верховну Раду в 1990 р. багато в чому сформував період «критичної несамовитості» суспільства. Частина ж депутатів була обрана завдяки своєму посадовому становищу та інерції людей, які звикли підкорятися владі, боятися її.

Загалом же депутатів у сесійному залі в перші дні можна було поділити на дві категорії — відомих і невідомих. Відомі — В. Івашко, С. Гуренко, В. Масол, Л. Кравчук, І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський. Невідомі — Л. Горохівський, О. Шевченко, Л. Лук'яненко, І. Калинець, М. Горинь, С. Хмара, Б. Ребрик, Б. Горинь, В. Чорновіл, Г. Алтунян. Всі десятеро — колишні політв'язні. Від самого початку у ВР вже налічувалося близько 45 депутатських груп за територіальними ознаками, професійними інтересами і деякою мірою — за політичними поглядами. Для порівняння: в італійському парламенті діє 15 фракцій, у французькому — всього 5, в Іспанії — 6, ФРН — 4, у США — 2⁴⁸.

Вибори й початок роботи сесії Верховної Ради показали, що поляризація та розмежування сил в основному завершилися, кінцеві цілі визначилися, розпочалася боротьба за владу. Це наочно довели вибори керівництва Верховної Ради. Комуністи без ускладнення провели В. Івашка на посаду Голови, а представники опозиції використали цей момент, щоб викласти свої погляди всій Україні. З 12 кандидатур на цю посаду 10 репрезентував демблок⁴⁹.

«Каменем спотикання» стали вибори заступників Голови. В. Івашко погодився, щоб пропорційно до кількісного складу в парламентських і урядових структурах був представлений демблок, але навідріз відмовився віддати посаду першого заступника Голови Верховної Ради академіку І. Юхновському, на чому наполягала опозиція. У відповідь народний депутат Я. Зайко виступив із заявою, у якій вперше офіційно йшлося про перехід демократичного блоку до конструктивної парламентської опозиції, яка організаційно оформилася у вигляді Народної Ради для вироблення власних рішень і законопроектів, у тому числі альтернативних. «Вважаємо неприпустимою, — наголошувалося в ній, — для депутатів Верховної Ради від демократичного блоку будь-яку участь у керівництві вище рівня постійних комісій і в Уряді, бо це створювало б ілюзії щодо консолідації з силами застою і робило б нас відповідальними за їх дії»⁵⁰.

В. Івашко вніс пропозицію обрати першим заступником Голови Верховної Ради одного з трьох кандидатів у такій послідовності — І. Плющ (голова Київського облвиконкому), М. Хоменко (секретар Президії Верховної Ради УРСР), В. Дурдинець (перший заступник МВС УРСР). Для людей, знайомих з апаратними правилами, вона означала, що ставку зроблено на І. Плюща. Це визнає й він сам: «...Коли почалося обговорення, пройшла «орієнтовка», як тоді казали. І тому більшість депутатських груп назвали мене прізвисьом»⁵¹.

Що ж схилило шальки терезів на його користь? Принаймні, два фактори. Він п'ять років був заступником Голови Верховної Ради попереднього скликання. І тому мав певний досвід, хоч тоді це була швидше почесна посада. Крім того, головуючи на сесії нинішньої Верховної Ради до сформування її керівних органів, вміло проводив офіційну лінію, за що неодноразово звинувачувався представниками демблоку в постійному й свідомому волюнтаризмі та порушенні регламенту. Останнє, мабуть, і відіграло вирішальну роль. До «демократичного» Івашка мала бути «приставлена» жорстка й вольова особа, щоб приборкати опозицію.

Виступаючи від імені демблоку, Л. Танюк привернув увагу народних депутатів до того, що навіть «Правда України» визнає, що І. Плющ веде сесію «не завжди грамотно з юридичної точки зору» і наголосив: «...Нам хотілося б бачити на посаді першого заступника Голови людину вищої культури. Депутат же Плющ постійно шокував Україну покаліченою мовою, всіма отими «первими мікрофонами», «січас», «хвямилі не помню» і т. п.». Л. Танюк закликав не голосувати за І. Плюща ще й тому, що він, як голова Київського облвиконкому, дозволив «хижацьке винищення заповідної зони в Кончі-Заспі»⁵².

Перемогу І. Плющ здобув, але досить хистку, з перевагою лише у сім голосів (за нього проголосували 232 депутати, тоді як треба було мати 226 голосів — половину всього складу депутатів + один голос), до того ж, у результаті повторного голосування, незважаючи на його заяву, що він поділяє висловлені І. Юхновським принципи, на яких будується демократичний блок: суверенітет, багатопартійність і різні форми власності. Попри це він не лише не завоював голосів опозиції, а й втратив їх серед частини народних депутатів — комуністів.

Шлях І. Плюща нагору був звичайним для апаратника середньої ланки. Народився він 11 вересня 1941 р. в містечку Борзна Чернігівської області у селянській сім'ї. Зазнав повоєнних злигоднів. «Галіфе, яке лишилося в батька ще з війни, — згадує Іван Степанович, — він змушений був, аби прогудувати нас, виміняти на Західній Україні на «борошно»⁵³. Балотуючись на посаду першого заступника Голови ВР, він так охарактеризував свій трудовий шлях у передвиборній промові: «Навчався до 1959 року. У 1959 році переїхав у Київську область, де і по сьогодні працюю. З 31 року трудової діяльності 15 — у Барішівському й Березанському районах. 13 років — у місті Києві, два роки — у місті Москві. За ці 30 років, які я пробув у Київській області, я пройшов шлях від бригадира до керуючого трестом, від інструктора обкому до завідуючого відділом обкому партії, від заступника голови облвиконкому до голови обласної Ради. За ці 30 років у 1962 році вступив до лав КПРС і сьогодні перебуваю в партії. За ці 30 років я працював у трьох господарствах — тресті, обкомі і облвиконкомі»⁵⁴.

На обрання заступником Голови також було внесено три кандидатури: І. Юхновський, О. Ємець та В. Гриньов. Оскільки перші два кандидати, виконуючи рішення Народної Ради, відмовилися балотуватися, лишився В. Гриньов, який, до речі, був одним з кандидатів на посаду Голови Верховної Ради. Хоча він і входив до демблоку, проте не підкорився «партійній» дисципліні, мотивуючи це необхідністю «усім політичним формуванням і силам брати активну участь у кон-

структивній діяльності»⁵⁵. 237 народних депутатів віддали за нього свої голоси. В. Гриньов став фактично першим політиком такого високого рівня, який не належав до номенклатурного кола.

У ході виборів керівництва українського парламенту політичні сили в ньому набули організаційних обрисів. З одного боку — опозиційна меншість, з іншого — депутатська більшість. Хто ж увійшов до опозиційної структури Народної Ради? Це — 125 депутатів, які представляли регіональні депутатські групи 21 області і міста Києва.

На автономних засадах до Народної Ради увійшла група комуністів — «Демократична платформа в КПУ»⁵⁶. Нагадаємо, що, за даними Центрвиборкому, серед народних депутатів УРСР після виборів було всього 68 безпартійних, решта — комуністи. Очолив Народну Раду І. Юхновський.

З цього моменту розпочався новий етап парламентської боротьби, позначений існуванням організованої опозиції. Це викликало появу протилежної організаційної структури — депутатської більшості, лідером якої став секретар Комісії ВР з питань агропромислового комплексу О. Мороз. В. Івашко визнав опозицію й висловив готовність співпрацювати з нею. Під час консультацій керівництва Верховної Ради і Народної Ради головами семи з 23 постійних комісій було вирішено обрати представників опозиції. При цьому досягли домовленості, що більшість не блокуватиме кандидатури опозиції, а опозиція навзаєм — кандидатури більшості. Ця домовленість, можна сказати, виконувалася⁵⁷.

Народні депутати стали тим ядром, навколо якого концентрувалася політична активність. Оскільки Рух остаточно перейшов в опозицію до системи, поділ на демократів та дисидентів тимчасово втратив своє значення. Причому перші дедалі більше дистанціювали від влади, почали поривати з офіційними структурами. Другі ж, навпаки, посилили свій вплив. Вони вже постійно присутні в засобах масової інформації, мають репутацію безкомпромісних політичних бійців. Однак їм все ще потрібні відомі імена, люди — символи, котрі можуть зібрати довкола себе людей.

У практичну площину перейшло й питання про вихід України з СРСР та усунення компартії від влади. Керівництво Руху остаточно обрало нову політичну лінію, яка була оформлена на його других Всеукраїнських зборах (25—28 жовтня 1990 р.). На них завершилася трансформація Руху в антикомуністичну організацію. Коротшою стала й назва організації — Народний рух України.

На цьому етапі демократичний рух, згуртований національною ідеєю та загальним неприйняттям комуністичної влади, у структурному відношенні був єдиним. Його строкатість не мала принципового значення. Ідеологічні розбіжності між його лідерами незначні. Вони — прибічники однієї ідеї, хоч кожен висловлює її тими словами, які йому видаються найкращими. Головне ж полягає в тому, що вони однаково ставляться до влади: вони до неї — в опозиції, а тому намагаються спертися в своїй боротьбі на суспільство.

Водночас збори показали, що політичну арену поступово, але незворотно відвойовують «старі» політики, яких підтримує нова генерація. Разом вони дедалі більше тиснуть на «провідників» інтелігенції, намагаються відсунути їх на другий план як недосить радикальних і демократичних. Перед останніми постає дилема: поступитися політичною доріжкою або продовжувати рухатися в обраному напрямку. Вибирається друге. Промовистий факт, який, до речі, майже не відомий широкому загалу: значною мірою лише завдяки напористості Д. Павличка головою Руху на других зборах було переобрано І. Драча, хоча більшість їх учасників наполягала на кандидатурі М. Гориня. Один з делегатів відреагував на це реплікою: при такому тиску головою можна було б обрати й першого секретаря ЦК КПУ.

Втрата Компартією України монополії на владу виявила її внутрішню слабкість, прискорила наростання в ній кризових явищ. Все це врешті-решт наближувало її розпад. Вже у постанові політбюро про склад республіканської парторганізації та підсумки прийому до партії за 1985 р. йшлося про зростання питомої ваги пенсіонерів у її складі з 12,7 до 14,3%, про зменшення в її складі студентів та аспірантів. У 1988 р. було зафіксовано зменшення кількості комуністів — робітників (на 10,4 тис.). На травневому (1988 р.) пленумі ЦК КПУ В. Щербицький визнав, що така тенденція означає зниження партійного впливу в робітничому класі. «А це вже питання великої політики, — наголосив він. — Не менш тривожать випадки виходу з партії. У 1988 році партійні квитки здали 1862 чоловіки, першому кварталі 1989 року — 1299»⁵⁸. За 9 місяців 1989 р. про своє небажання перебувати в партії заявили вже 6,2 тис. чол.⁵⁹ На першому етапі XXVIII з'їзду КПУ (червень 1990 р.) відзначалося, що за п'ять місяців поточного року її ряди покинули понад 28 тис. чол. «Такого великого виходу, — відзначалося на ньому, — ми не знали в історії нашої партії»⁶⁰.

Ще в серпні 1989 р. на нараді з приводу суспільно-політичної обстановки в республіці В. Щербицький констатував, що партія опинилася під вогнем критики головним чином через відставання багатьох партійних комітетів та організацій від процесів, які відбуваються в суспільстві, і вказав на реальну загрозу ослаблення її провідної ролі у перебудові⁶¹. В лютому наступного року така перспектива, за оцінкою В. Івашка, набула ще небезпечнішого характеру. «Сьогодні, — зазначив, зокрема, він, — вже мова йде про долю самої партії, майбутнє республіки та і всієї країни. Очевидна вже тенденція до розширення у партійних рядах, розрив між парткомами і рядовими комітетами»⁶². На продовження думки першого секретаря Л. Кравчук на XXVIII з'їзді КПУ стверджував: «Аналізуючи ситуацію в республіці, ми дійшли висновку, що небезпека для зниження авторитету Компартії України сьогодні загрожує не зовні, а зсередини її»⁶³.

Малося на увазі, що після проголошення самостійності КП Литви відцентрові процеси набули поширення і в республіканській партійній організації. Пропозиції щодо проголошення незалежності КПУ висувала і опозиція. Так, у зверненні групи рухівських активістів «До членів Руху та до всіх громадян України» з приводу перетворення НРУ на політичну партію, зокрема, зазначалося: «На даному етапі ми хотіли б бачити Комуністичну партію України окремою лівою партією під демократичним прапором, партією, не керованою з Москви»⁶⁴. На це секретаріат ЦК Компартії України відреагував заявою: ті члени партії, які підписали документи до «Літературної України» (йшлося про опубліковані в номері «Звернення до селян, робітників та інтелігенції України» і проект Статуту української селянсько-демократичної партії. — Авт.), самі поставили себе поза КПРС⁶⁵. Таким чином, останній «місток», який з'єднував частину представників опозиції та керівництво КПУ, було зруйновано.

Рух прихильників демплатформи в Компартії України, що офіційно заявив про себе 10—11 лютого 1990 р. на регіональній зустрічі у Харкові представників партійних клубів, і, нарешті, публікація газетою «Радянська Україна» (3 червня 1990 р.) проекту «Об'єднавчої демократичної платформи до XXVIII з'їзду КПРС (Демократична платформа Компартії України)» ствердили очевидне: партія вже не є єдиною в ідейному плані, а отже, неминучі й організаційні розмежування. Щоб утримати розвиток суспільно-політичної ситуації під своїм контролем, керівництво Компартії України насамперед провело кампанію по заміні кадрів. У тих незвичних умовах, які вимагали від політиків нових якостей лідерів, це був правильний крок. Посада автоматично вже не забезпечувала авторитет. Його необхідно було завойовувати. Лише із січня по квітень 1990 р. в республіці залишили по-

сади одинадцять перших секретарів обкомів партії з 25-ти. Проте знову ж таки заміни відбувалися переважно за рахунок перетасовування «номенклатурної колоди».

Позиція партійного й державного керівництва республіки поступово еволюціонувала в бік дедалі більшого врахування національного фактора. Згідно з програмними принципами, оприлюдненими на початку квітня 1990 р., проголошувалася самостійність КПУ у складі КПРС⁶⁶. Про його спроби (хоч із значним запізненням порівняно з багатьма іншими республіками) вступити в боротьбу за «національну ідею» свідчить позиція офіційних лідерів у питанні про досягнення економічної автономії, підтримка концепцій створення власної кредитно-фінансової системи, свободи зовнішньоторговельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки.

Цей новий курс виявився зрозумілим далеко не всім з 3-х мільйонів українських комуністів, більша частина з яких була зосереджена на сході та півдні республіки. Національні аспекти нової лінії ЦК не влаштовували парторганізації східних областей, що виявилось, зокрема, в посиленні сепаратизму, відродженні планів створення автономної Донецько-Криворізької республіки, суверенізації Криму та Новоросії. В західних областях, де більшість партійних організацій діяла з 1939 р. і виконувала роль політичного контролю, новий курс київського партійного керівництва також підривав основи їх життєдіяльності. Постає питання про збереження організаційної єдності Комуністичної партії України.

Окремо слід сказати про спроби офіційних структур відбити натиск опозиції, які втім дедалі більше нагадували намагання виправдатися. Тон у цій справі задавав Л. Кравчук. Він активно полемізував з фундаторами Руху та новим керівництвом Рад західних областей щодо політики, яку вони почали впроваджувати, відстоював і роз'яснював заяви політбюро з приводу розвитку суспільно-політичних процесів у західному регіоні, демонтажу пам'ятників В. І. Леніну тощо. Звітуючи на XXVIII з'їзді, секретар ЦК з ідеології, зокрема, наголошував: «...За останні півтора року я особисто більш як 40 разів виступав в центральних і республіканських газетах і журналах, майже 13 годин знаходився в прямому телевізійному ефірі. Не всі виступи були однозначними. Були й такі, які б я, може, і не хотів, щоб вони були. Але я мав за головне: іти до людей, постійно спілкуватися з ними... Я стою і стоятиму на принциповій позиції: за партію, за зміцнення єдності цієї партії, за її майбутнє»⁶⁷. Тому, на наш погляд, цілком закономірним було обрання Л. Кравчука на організаційному післяз'їздивському пленумі 23 червня членом політбюро і другим секретарем ЦК Компартії України.

Обрання В. Івашка головою парламенту вивело на першу посаду в Компартії України С. Гуренка.

В. Івашко, очевидно, швидко збагнув, що й «ноша» Голови Верховної Ради йому не під силу. Можливо, над ним тяжіла «тінь» В. Щербинського. Він виявився провінціалом у великій політиці. До того ж, відчув, напевне, що його перші кроки на цій посаді не збігаються з поглядами соратників по партії. Це, між іншим, підтверджує його фраза із заключного слова на XXVIII з'їзді КПУ: «Останнім часом мене критикують, ніби я «віддаю» посади не тим, кому слід. Прошу вас зрозуміти реалії життя, з якими не можна не рахуватися»⁶⁸. Тому, скориставшись запрошенням М. Горбачова стати заступником Генерального секретаря КПРС, він покинув Україну.

Цьому передували такі події. 28 червня Верховна Рада розпочала розглядати питання про державний суверенітет Української РСР. 2 липня в Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, на який відбула група народних депутатів, у тому числі й В. Івашко. 5 липня В. Чор-

новіл виголосив заяву Народної Ради з цього приводу, яка містила пропозиції: негайно відкликати всіх депутатів ВР УРСР — делегатів з'їзду КПРС для участі в роботі Верховної Ради України; у разі ігнорування цієї вимоги поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховною Радою⁶⁹. У відповідь С. Гуренко і Л. Кравчук від імені народних депутатів — делегатів з'їзду надіслали на сесію листа. «...Ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, — вказували вони в ньому, не погоджуючись з твердженням Народної Ради⁷⁰. Проте частина делегатів усе ж виїхала до Києва.

Драматичні колізії виникли навколо особи В. Івашка. Як Голова Верховної Ради він був зобов'язаний бути у Києві під час обговорення такого важливого документа, як Декларація, а як делегат з'їзду і голова Редакційної комісії не міг залишити Кремлівського палацу. Голосування про відкликання делегатів неприємно вразило його: за відкликання висловилися понад 300 депутатів, у тому числі 200 комуністів. Це був перший випадок, коли опозиційна меншість і депутатська більшість виступили спільно. 11 липня І. Плющ зачитав заяву, в якій В. Івашко оголошував про свою відставку з посади Голови Верховної Ради УРСР з 9 липня 1990 р.⁷¹. Підкреслимо: заява була написана 9 липня, але виголошена 11-го, тобто у той день, коли В. Івашко балотувався на посаду заступника генсека. В цьому контексті вона звучала не зовсім щиро, посіяла сумніви: чого в ній більше — справжнього болю чи пози, переживань за долю України чи власної образи, політичного маневру чи трагедійності ситуації.

Більшість людей сприйняла цей сенсаційний вчинок негативно. Опозиція торжествувала, оскільки дістала всі підстави сказати: ми попереджали, що не слід обирати на цю високу посаду партійного функціонера, і мали рацію. Комуністи, що голосували за В. Івашка, розгублено знизували плечима: наша віра розтоптана, під партією підкладена ще одна міна, це — політичне капітулянтство. Компартія України зазнала першого удару від її лідерів.

Після триумфального прийняття Декларації про державний суверенітет України 18 липня сесія задовольнила просьбу В. Івашка про відставку та приступила до виборів Голови. Було названо 27 кандидатів. Цього разу парламентська більшість повторила хід опозиції, коли першого разу цілий ряд її кандидатів використав трибуну для пропаганди своїх політичних поглядів. Хоча було зрозуміло, що реальний кандидат від неї один — Л. Кравчук. С. Гуренко не міг і не хотів балотуватися, зважаючи на політичну та морально-психологічну ситуацію, створену діями В. Івашка.

Головна боротьба проходила між Л. Кравчуком та лідером опозиції І. Юхновським. У першому турі виборів за Л. Кравчука віддали свої голоси 224 депутати, а за І. Юхновського — 140. Ректор Вінницького політехнічного інституту Б. Мокін зібрав 19 голосів, решта претендентів — ще менше. І. Юхновський несподівано зняв свою кандидатуру і на друге місце вийшов Б. Мокін. Після повторного голосування, набравши 239 голосів (звідси, до речі, й пішла назва «група 239»), Головою Верховної Ради став Л. Кравчук. Від імені Народної Ради з цього приводу із заявою виступив Д. Павличко. В ній наголошувалося, що Народна Рада не брала участі в другому турі виборів і «знімає із себе відповідальність за дії новообраного Голови Верховної Ради УРСР»⁷².

Так завершилася в Україні діяльність В. Івашка й розпочалася «ера» Л. Кравчука. Перший так і не з'явився на трибуні Верховної Ради. Перебуваючи у Києві, він дав лише інтерв'ю Українському телебаченню, де спробував виправдати свій крок, але його слова звучали непереконливо. На думку його наступника, «така посада, яку займав Володимир Антонович, така висока політична вага його в Україні зму-

сила б його, роблячи таку дію або думаючи про такий поступок, подумати і про форму цього поступку, і про характер, і про те, щоб порадитись з Верховною Радою»⁷³.

До посади Голови Верховної Ради Л. Кравчук йшов 56 років. Сільський хлопчина з Рівненщини, батько якого загинув на фронті, а мати все життя пропрацювала у колгоспі, він зумів закінчити кооперативний технікум, Київський університет та Академію суспільних наук у Москві і став не лише економістом з вченим ступенем кандидата наук, а й пройшов шлях від рядового працівника райкому до другого секретаря ЦК КПУ. Фактично весь його трудовий стаж пов'язаний з партійною роботою. Звідси й недовіра до нового Голови, суть якої сформулював тоді народний депутат О. Ємець: «Думаю, що з Леонідом Макаровичем нам було б важко разом піти у розвідку, — наголосив він, — оскільки в нас занадто різне бачення ситуації. Боюсь, що в розвідці ми б весь час один одного підводили. Бо одні й ті ж речі мають для нас різні кольори»⁷⁴. На відміну від Б. Єльцина, також відомого партійного діяча, який пішов усупереч кремлівським правилам і взяв на себе ризик порвати із системою й зробити другу політичну кар'єру почасти на руїнах першої, Л. Кравчук до останнього тримався за КПУ і в КПУ.

У своєму виступі одразу ж після обрання главою парламенту Л. Кравчук наголосив, що сприймає політичні перетворення, які відбуваються, крізь призму загальнодемократичного процесу і наголосив на необхідності розглянути питання і про Декрет про владу, і про Союзний договір. «На основі великих принципів демократизму, Радянської влади і соціалістичного вибору, — стверджував він, — ми мусимо робити всі кроки навколо цих принципів»⁷⁵.

Зіткнувшись з неприйняттям його опозицією, що могло посилити протистояння в парламенті і за його стінами, новий Голова закликав до злагоди, наголошуючи, що «час конфронтацій завершився і почався час конструктивної роботи»⁷⁶. Однак уже на початку вересня він відмовився від цієї ідеї. На запитання, чому це сталося, під час однієї з прес-конференцій Леонід Макарович відповів, що тепер, коли утвердилися різні групи, партії, вона стала нереальною. «Я за консолідацію українського народу, за вихід з кризи, за будівництво нової суверенної держави, — сказав, зокрема, він. — Щодо консолідації у самій Верховній Раді, то це — ілюзії. Потрібні розумні компроміси»⁷⁷.

Спробою такого компромісу було відправлення у відставку Голови Ради Міністрів України В. Масола, що була однією з вимог голодуючих студентів восени 1990 р. Таким кроком Л. Кравчук розраховував «перекрити» інші їхні вимоги, у тому числі його власної відставки, і вгамувати пристрасті, що набували некерованого й непрогнозованого характеру.

Те, що Голова Верховної Ради так швидко «здасть» Голову Ради Міністрів, для В. Масола було несподіванкою. Адже напередодні увечері він виступив по телебаченню з роз'ясненням своєї позиції, проте вранці на сесії Л. Кравчук заявив народним депутатам, що В. Масол іде у відставку. Сам В. Масол дає таке пояснення своєму звільненню: «Моя політична й громадська позиція не влаштовувала сили, які рвалися до влади й діяли за принципом «чим гірше (для народу), тим краще (для них)». Фактично я був головною перешкодою на шляху реалізації їхніх планів, спрямованих на руйнування планової економіки й зміну суспільно-політичного ладу. Не одержав я підтримки й там, де, здавалося б, мав одержати в першу чергу. Стало зрозуміло, що нормальної обстановки для роботи не буде. Флюгером у політиці я ніколи не був, тому інакше вчинити не міг»⁷⁸.

За поданням Л. Кравчука Верховна Рада спинила свій вибір на В. Фокіні, який 14 листопада став на чолі уряду. Їхні біографії багато в чому схожі, хоч В. Фокін порівняно зі своїм попередником

справляв враження людини дещо неординарнішої і незалежнішої. Доречно нагадати, що вперше на посаду Голови Ради Міністрів В. Фокін балотувався в червні 1990 р. і був підтриманий Народною Радою. Однак тоді за нього проголосувало всього 208 депутатів і значною мірою тому, що його підтримувала опозиція, а депутатська більшість орієнтувалася на В. Масола⁷⁹. Згодом представники Народної Ради відіграють вирішальну роль у відставці В. Фокіна з посади Прем'єр-міністра, звинувативши його в розвалі економіки та корупції.

(Далі буде)

¹ Див.: Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні.— Мюнхен, 1990.

² Там же.— С. V.

³ Див.: Вопросы политического лидерства: Информационно-методический сборник.— Киев, 1992.

⁴ Див., напр.: Горюн А. Борис Ельцин — свет и тени.— Ч. 1—2.— Свердловск, 1991; Власов Ю. Кто правит бал.— М., 1993; Кургиян С. Седьмой сценарий. Часть первая; До путча. Часть вторая: После путча. Часть третья: Перед выбором.— М., 1992; Соловьев В., Клепикова Е. Михаил Горбачев: путь вверх.— М., 1990; Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле — от Андропова до Горбачева.— М., 1991; Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин.— М., 1992; Степанков В., Лисов Е. Кремлевский заговор. Версия следствия.— М., 1992; Хроника путча: Час за часом.— М., 1991; Черная ночь над Белым домом.— М., 1991.

⁵ Див., напр.: Горбачев М. Декабрь 91: Моя позиция.— М., 1992; Горбачева Р. Я надеюсь...— М., 1991; Ельцин Б. Исповедь на заданную тему.— М., 1990; Лигачев Е. К. Загадка Горбачева.— Новосибирск, 1992; Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий.— М., 1993; Тулеев А. Долгое эхо путча: Как жить дальше?— М., 1992; Стерлигов А. Опальный генерал свидетельствует: Канцелярия предательства.— М., 1992; Шеварднадзе Э. Мой выбор.— М., 1991; Яковлев А. Н. Предисловие. Обвал. Последствия.— М., 1992.

⁶ Уривки з книги див.: Киевские ведомости.—1993.—9, 17 окт.

⁷ Уривки з книги див.: Киевские ведомости.—1993.—23 окт.

⁸ Михник А. Три генетические ошибки // Новое время.—1992.— № 1.— С. 6.

⁹ Масол В. Утраченный шанс.— К., 1992.

¹⁰ Див.: Олійник Б. Два роки в Кремлі.— К., 1992.

¹¹ Див., напр.: Биковський М. Остання помста останнього генсека // Київський вісник.—1992.—16 жовт.

¹² Див.: Кульчицький С. В. Новітня історія України // Укр. іст. журн.—1991.— № 12; Курносів Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн.—1991.— № 1—2.

¹³ Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— М., 1985.— С. 139.

¹⁴ Там же.— С. 163.

¹⁵ Див.: Рад. Україна.—1989.—21 трав.

¹⁶ Чазов Е. Здоровье и власть.— М., 1992.— С. 137—138.

¹⁷ Див.: Табачник Д. Останній з могікан застою... Політичний портрет // Ранок.—1991.— № 5.— С. 25.

¹⁸ Киевские ведомости.—1993.—23 окт.

* В. Соргін розрізняє чотири періоди в історії перебудови: перший — березень 1985 р. — січень 1987 р. — проходив під гаслом «більше соціалізму»; другий — 1987—1988 рр. — «більше демократії»; третій — 1989—1990 рр. — період розмежувань і розколів у таборі перебудови; четвертий — збігся з 1991 роком і ознаменувався різкою зміною співвідношення сил на користь радикально-реформаторських угруповань, приходом останніх до влади й початком поєднання ідейно-політичної революції з радикальними соціально-економічними перетвореннями.— Див.: Перестройка: итоги и уроки.— С. 133.

** Тут і далі документи ЦК КПУ наводяться без посилань, за картотекою Державного архіву громадських об'єднань України.

¹⁹ Див.: Масол В. Указ. соч.— С. 25, 26.

²⁰ Літ. Україна.—1986.—22 лип.

²¹ Там же.—12 черв.

²² Там же.—19 черв.

²³ Там же.—12 черв.

²⁴ Літ. Україна.—1987.—31 груд.

²⁵ Комуніст України.—1988.— № 2.— С. 31.

²⁶ Там же.— С. 28.

²⁷ Літ. Україна.—1988.—22 груд.

²⁸ Літ. Україна.—1989.—9 лют.

²⁹ Рад. Україна.—1988.—11 жовт.

- ³⁰ Лит. газета.—1990.—9 мая.
- ³¹ Літ. Україна.—1989.—30 берез.
- ³² Літ. Україна.—1989.—13 лип.
- ³³ Див.: Щербицький В. В. Сходження до народовладдя: підсумки і уроки // Комуніст України.—1989.—№ 8.—С. 4.
- ³⁴ Див.: Доповідь голови Мандатної комісії Юрія Цехова // Літ. Україна.—1989.—12 листоп.
- ³⁵ Що ж вирішив установчий з'їзд НРУ? // Київська правда.—1989.—13 верес.
- ³⁶ Черновил В. Воспитание украинского федералиста // Век XX и мир.—1991.—№ 12.—С. 31.
- ³⁷ Дружба народов.—1990.—№ 4.—С. 73.
- ³⁸ Див.: Табачник Д. Назв. стаття // Ранок.—1991.—№ 2—5.
- ³⁹ Див.: Масол В. Указ. соч.—С. 18.
- ⁴⁰ Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори // Сучасність.—1992.—№ 4.—С. 149.
- ⁴¹ Літ. Україна.—1989.—4 трав.
- ⁴² Див.: Врублевський В. І він не схотів жити ... // Україна.—1992.—№ 33.—С. 14.
- ⁴³ Цит. за: Гусев О. Генеральна прокуратура порушує кримінальну справу і... закриває її // Українська газета.—1993.—27 травня—2 червня.
- ⁴⁴ Див.: Врублевський В. Назв. стаття.—С. 14.
- ⁴⁵ Див.: Рад. Україна.—1990.—18 лют.
- ⁴⁶ Див.: Карпенко В. Феномен Івашко // Комсомольское знамя.—1991.—9 янв.
- ⁴⁷ Київ.—1990.—№ 7.—С. 4.
- ⁴⁸ Див.: Голос України.—1992.—27 серп.
- ⁴⁹ Див.: Бюлетень № 20 першої сесії Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.—К., 1990.—С. 24. (далі — Бюлетень).
- ⁵⁰ Бюлетень № 31.—С. 7.
- ⁵¹ Політик нової держави: Іван Плющ відповідає на запитання гостей клубу «Еврика» // Голос України.—1992.—29 груд.
- ⁵² Бюлетень № 31.—С. 20.
- ⁵³ Літ. Україна.—1990.—25 жовт.
- ⁵⁴ Бюлетень № 31.—С. 23.
- ⁵⁵ Бюлетень № 33.—С. 4.
- ⁵⁶ Повністю списки опозиції див.: Літ. Україна.—1990.—14 черв.
- ⁵⁷ Див.: Карпенко В. «Займіть свої місця» // Вітчизна.—1991.—№ 4.—С. 145.
- ⁵⁸ Рад. Україна.—1989.—17 трав.
- ⁵⁹ Там же.—19 жовт.
- ⁶⁰ Матеріали XXVIII з'їзду Комуністичної партії України, 19—23 червня 1990 р. (1 етап).—К., 1990.—С. 8.
- ⁶¹ Рад. Україна.—1989.—10 серп.
- ⁶² Рад. Україна.—1990.—22 лют.
- ⁶³ Там же.—22 черв.
- ⁶⁴ Літ. Україна.—1990.—8 берез.
- ⁶⁵ Див.: Рад. Україна.—1990.—24 берез.
- ⁶⁶ Див.: Рад. Україна.—1990.—5 квіт.
- ⁶⁷ Рад. Україна.—1990.—22 черв.
- ⁶⁸ Рад. Україна.—1990.—24 черв.
- ⁶⁹ Див.: Бюлетень № 58.—С. 27—28.
- ⁷⁰ Див.: Бюлетень № 60.—С. 4—5.
- ⁷¹ Див.: Бюлетень № 61.—С. 4—5.
- ⁷² Бюлетень № 76.—С. 10.
- ⁷³ Бюлетень № 71.—С. 26.
- ⁷⁴ Молода гвардія.—1990.—2 жовт.
- ⁷⁵ Бюлетень № 76.—С. 9.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Див.: Рад. Україна.—1990.—14 верес.
- ⁷⁸ Див.: Київський вісник.—1992.—29 груд.
- ⁷⁹ Див.: Бюлетень № 49.—С. 4.